Naše řeč ROČNÍK XXIV. ČÍSLO 8.

Václav Machek:

Kladná slova ze záporných.

Zjev, že t. zv. „mylnou dekomposicí“ předpon mohou vzniknouti nová slova, je čtenářům tohoto listu dobře znám. Budiž uveden aspoň jeden příklad: ze staršího *obaliti,* když zaniklo povědomí, že to je z *ob-valiti,* vzniklo na základě domnění, že předponou tu je jenom *o-,* nové slovo *baliti.* To se nyní cítí jako základní a tvoří se od něho nové složeniny (*za-baliti, vy-, roz-, pře-, při-, s-*), staré spojení však dosud žije v ustálených obratech (nemilou výtku říkáme *zaobaleně,* nikdy *zabaleně*). Povědomí o souvislosti s *valiti* zaniklo při tom úplně; to právě umožnilo vznik nového slova, označujícího nový pojem. Případy toho druhu se objevují zpravidla tam, kde zasahovaly příčiny hláskové (obyčejně zánik retné hlásky, zde *v,* po jiné retné, nebo změna *tj* v *c,* na př. z *ot-jutiti* máme *ocítiti* a pak *cítiti*). Jsou však i případy, kde hláskových příčin není: slovenské *otvoriť* „otevříti“ (z *ot-vor-,* k čes. *zá-vor-a* atd.), dělené na *o-tvoriť,* zplodilo složeniny *za-tvoriť* „zavříti“ a *vy-tvoriť* „vyloučiti“, není však jednoduchého *tvoriť* v tomto významu.

Obdobný zjev můžeme nalézti také u předpony *ne-,* vyjadřující zápor, nedostatek toho, co je v základním slově kladném. I tu máme několik případů, kde se domníváme, že nejdříve žilo slovo záporné a že teprve z něho vzniklo domněle prvotní slovo bez *ne-,* tedy kladné. Není zde však „mylná“ dekomposice, nýbrž jen skutečnost, že dříve žilo slovo složené a teprve později jednoduché nebo aspoň slovo domněle základní.

Ale je těžší, v jednotlivých případech to dokázati. Nicméně jsou jistá kriteria, jež dovolují aspoň některé případy rozeznati s velkou měrou pravděpodobnosti.

Některá přídavná jména s *ne-*, kvalifikující velmi nepříznivě, vyskytnou se v hovoru daleko častěji nežli příslušná kladná; je dokonce možné, že bychom byli na pochybách, zdali jsme u nich kdy slyšeli tvar kladný. Známe *nestoudné* chování, ale *stoudný* je jen ojedinělé slovo knižní. *Nenasytný* je obecné, ale *nasytný* má Váša-Trávníček jen jako ojedinělé (z Čelakovského). *Nejapný* je dosud běžné, aspoň v některých nářečích (vých.-čes. *tvářil se nejápně* = přihlouple, jako by nerozuměl), *japný* bychom však cítili jako něco velmi zvláštního, nezvyklého, podivného. Příruční slovník jaz. čes. má na *japný, japně, japnost* jen po jednom dokladu, Kott pak (1, 601) pod *japný* má skutečné literární doklady jen na *nejapný*. Je nade vši pochybnost, že *japný* je neživotný knižní výtvor, který se neujal. Nebylo ho třeba, lidská povaha je už taková, že mnohem raději vytýká vady než přednosti. Podobně uslyšíte slovensky velmi často slovo *nezmestný* (co se nedá směstnati, též kdo se nesnese s druhým), ale snad ani jednou *zmestný*, i když Kálal je má ve svém slovníku. Některá záporná adjektiva ostatně vůbec nemají kladných protějšků: *nestydatý, nerudný, netečný, neomalený, nezvěstný, nesmírný* (*smírný* je arci jiného původu!) atd. Z toho ze všeho vyplývá, že takové tvary jako *japný* a pod. jsou výtvory druhotné.

Někdy nám může přispěti úvaha etymologická. Slova *příčetný* užíváme zpravidla jen p o z á p o r u: říkáme, že někdo nebyl příčetný, když to a to provedl. Časté je však příd. jméno *nepříčetný*. Příruční slovník j. č. má doklady *nepříčetný strýc, s nepříčetným opilcem, v nepříčetném stavu*. To jsou normální příležitosti, ale původně tuším patřilo to slovo ne ke jménům o s o b, ale k slovům jako *čin, skutek, chování, jednání*, i když slovníky takových dokladů náhodou nemají. *Nepříčetné chování* je takové, které se svému původci *nemůže přičísti* za vinu, za které on nemůže, které dělá ne při jasném vědomí a ne při odpovědnosti. Je zřejmé, že něco takového vznikne jen v takové situaci, kde je potřeba vytvořiti adjektivum záporné. Naproti tomu adjektivum kladné, jak bylo uvedeno, objeví se, když už se vyskytne, po slovese záporném a obsah celého výrazu je tedy záporný. O opravdu příčetném činu bychom v kladné větě spíše řekli, že byl *rozumný, uvážený* a pod.

Jiný příklad. Slovo *pobuda* je jistě domácího původu; je to předpona *po-* a jistý tvar od slovesa *býti*. Ale jak mu porozuměti vzhledem k významu (tulák, syčák, vagabund)? Klíč k němu podává jedině synonymon *nepobuda*, zaznamenané u Kotta 2, 131. Je to ten, „kdo se nezdrží, *nepobude* dlouho“

(Kott); tedy původně jen mírná výtka jako *neposeda, neposlucha. Ne-* mohlo odpadnouti asi buďto zvratnou analogií k případům nadbytného *ne-*, jako je *neohromný* (=ohromný), o nichž nám vykládal Zubatý v Sborníku filologickém V, 1915, 6 n., anebo zkrácením toho způsobu, že *nepobuda* dalo *nebuda* (Kott 2, 104), ale toto trojslabičné *nebuda,* už málo průhledné, bylo nahrazeno (arci dokud slovo *nepobuda* ještě žilo) rovněž trojslabičným *pobuda,* ještě méně průhledným.

Nemůžeme a ani nehodláme vypočítávati všechny případy toho druhu. Všimněme si nyní jenom dvou zvláštních slov, která předpokládají tento postup, jsou po stránce významové zvláště zajímavá a při tom dosud temná.

1. *kalý.*

Toto slovo má, jak udává Přír. slovník, význam „vyhovující, kloudný, valný“, přeneseně pak „vyhovující mravně, poctivý, řádný, slušný“. Týž slovník poznamenává hned, že bývá slovo *kalý* obyčejně ve větách záporných. A vskutku téměř všecky jeho doklady jsou ve větách záporného smyslu. Jeden příklad za všechny: *Vaječníky nejsou tuze kalé, upekla jsem je jen na zdařbůh* (z B. Němcové). Stejné poměry najdeme i u příslovce *kale.* V kladné větě má ta slova jenom Antal Stašek a ovšem také Ivan Olbracht.

Stran původu toho slova dí správně Holub (Stručný sl. etym. j. čsl. [2]94), že je přitvořeno novočesky k *nekalý* = nečistý. Toto *nekalý* pak (170) vztahuje ke *kaliti,* prý má analogický zápor podle *nečistý.* Pod *kal* (93) se vyslovuje opatrněji: „sem snad též ... *nekalý*“. Tady je správné jen to, že *kalý* přitvořeno k *nekalý,* ale toto záporné slovo s *kal, kaliti* spojiti nelze. Jednak význam slov *kal, kaliti* je jen velmi hmotný (bláto, rmut, kaluž; kaliti vodu), přesný a omezený, jednak způsob tvoření by byl naprosto nezvyklý (čekali bychom v takovém případě spíše příponu *-ný* nebo jinou delší, nikdy však pouhé *-ý).* Pro úvahu o původu tohoto slova je důležité, že se jak *kalý,* tak i *nekalý* většinou vztahují na mravní špatnost, nepoctivost, ničemnost; Přír. slovník má většinu svých dokladů (též pod *nekale, nekalost, nekalota*) právě tohoto druhu. Zdá se tedy, že mravní sféra je původní oblast tohoto slova; jestliže pak z ní kde vykročilo, změnil se význam na mlhavý a neurčitý kvalifikativ ve smyslu „špatný — dobrý“, ale ke konkretnosti nikde nedospěl. To je úkaz velmi pozoruhodný, s takovou bezbarvostí se shledáme také u slova *plechý.* Jaký je tedy původ toho *kalý?* Nějaké *kalý* nebo *nekalý* není ani v staré češtině

ani u jiných Slovanů. Hledíme-li však k tomu, že je z oblasti mravní, původ se najíti dá: vyšlo ze stč. *nekajilý,* což znamená podle Gebaura „nekajícný“. Gebauer (Slovník stč. 2, 552) má pod tímto heslem doklad jediný, jeden také na *nekajilost,* ale druhý najdeme na str. 556 pod *nekolný: zatvrzeným, nekolným a nekajilým hřiešníkuom.* Tu právě je mravní obsah toho slova vidět zřetelně. Co se týká hlásek, vypadla tu slabika *ji;* tedy příklad haplologie, jak se dnes toho názvu užívá (na př. v Hist. mluvnici Trávníčkově).

V staré češtině není doloženo žádné **kajilý* a ovšem ani bychom je neočekávali. Tedy slovo z á p o r n é se stalo východištěm kladného (*nekajilý* > *nekalý* > *kalý*). Slovo staročesky jen slabounce doložené se v nové češtině ku podivu rozrostlo, ale jen proto, že se z něho stalo (v jisté oblasti) jakési verbum vicarium, pohodlné náhradní slovo za mnoho jiných (za *hodný, pořádný, poctivý, spolehlivý, čestný, důkladný* atd.).

2. *plechý.*

S podobným neurčitým významem jako *kalý* žije v českých nářečích slovo *plechý.*[1]) I o něm platí, že se objevuje především ve větách záporných. V některém kraji dokonce j e n o m v z á p o r n ý c h; pro humpolecké Zálesí to výslovně dosvědčuje Fr. Koubek v tomto časopise XXII, 1938, 224 (snažně prosím, aby si laskavý čtenář tuto stránku vyhledal). Příklady: *To není plechý člověk. Já toho člověka pleše neznám* (Koubek). *Ani botů plechých to nemá. Ani tomu pleše nerozumím* (Bartoš). V souvětích podmiňovacích formy sice kladné, ale smyslu irreálního: *Dyby byla plechá, byla by u muža* (Bartoš). *Haspoň debe si* (syn) *neco plechýho* (= slušnou dívku) *vebral, hale to decke, po čem nic!* (A. Mrštík, Rok na vsi 1, 33). Kladné výrazy jsou dosvědčeny také *(ten les je plechý,* Kott 2, 581), ale přesné svědectví Koubkovo (viz výše) je odpravuje do zadní řady.

U jiných Slovanů adjektiva přesně takto znějícího není. Opět tu musíme vyjíti od domácího slova záporného, a to od *neplechý* „nekalý, nečistý“ (Janko ČMFL. 21, 339), které je v slovenštině (Kálal je má z Kollára), ale též u chodského autora Jana Vrby a j., a ovšem je základem odvozeného, všude známého slova *neplecha.* Východiskem všeho je přídavné jméno *plochý,* které u Rusů *(ploch, plochój)* znamená „špatný, slabý, hloupý“, u Poláků (*płochy*) i „lehkomyslný“, je i v češtině, a to

---

1) Budoucí atlas jazyka českého nám podá, doufám, přesné krajové hranice mezi *kalý* a *plechý.*

v zúženém významu „ploský“ (vlivem něm. *flach?*). Nutno vyjíti od složeniny s **nadbytným** *ne-* (jak naznačil též Janko): **neplochý, *neplocha* se v povědomí mluvících osob odloučilo od *plochý* a provedlo asimilaci *e - o* > *e - e*.[2]) *Plochý* podrželo pak jen zúžený význam, resp. jeho význam se zúžil teprve potom, když se *neplechý* asimilací osamostatnilo. Pak teprve vzniklo nové *plechý* s významem zcela **opačným**(!), než má *plochý* u Poláků a Rusů. Tento podivný a snad jedinečný zjev umožnilo to, že se *ne-* **nadbytné** počalo chápati jako **záporka**.

Tyto dva příklady adjektiv skoro stejného významu a stejného užití (ve výrazech záporných!) svými asimilacemi a haplologiemi potvrzují staré pozorování, jak slova vypadlá ze své kategorie snadno podléhají zvláštním změnám. Vykladatelům slov znovu připomínají, že někdy nutno jíti oklikami.

Jaroslav Přikryl:

V stoje, v sedě.

Lékař při podrobném vyšetřování nemocného často potřebuje, aby nemocný měnil polohu: aby si lehl, sedl, postavil se, sklonil se, klekl a podobně. Pozoruje v rozličných polohách nemocného činnost srdeční a počet a vlastnosti tepu. Zkoumá i jiná ústrojí, jež se v některé poloze nemocného vyšetřují lépe než v jiné. Zavádí nástroje do tělesných dutin, operuje nemocného v rozličných polohách.

V lékařských spisech se podávají návody a popisy výkonů vyšetřovacích a léčebných v různých polohách nemocného, a tu je potřeba všelikých odstínů slovních a stilistických, aby se poloha vysvětlila stručně a v rozmanité spojitosti větné, jak toho vyžaduje hlavní myšlenka.

Není to úkol vždycky snadný a stilista méně obratný upadá mnohdy do rozpaků, vytvořuje souvětí podivně zkroucená a násilně přizpůsobovaná myšlence nevhodně načaté. Někdy to odnese jen jazyk, jindy i jasnost. Někdy není zřejmo, byla-li v po-

---

2) Takováto asimilace, kde záporka *ne-* přebarví samohlásku následující slabiky v *e*, není ojedinělá. Tak bych vyložil *nemehlo* z **nemohlo* (stč. *nemohlý* „nemohoucí“ u Husa); je to útvar jako *Oběšlo, Vočadlo* a pod. Dále *hezký*. Kořínek, Listy filologické 58, 280, správně ztotožňuje *hezký* s rus. *gožij* (ke *godъ*), ale je nucen pro *e/o* předpokládati ъ (z $ə_2$). Myslím, že **nehozký* mohlo dáti *nehezký*, *e* pak proniklo i do kladné formy jako u *plechý*. Jiný příklad asimilace: příjmení *Nešvera* z *nešvara*.

pisované poloze osoba vyšetřovaná či vyšetřující („sondu dvanáctníkovou zavádíme v sedě“). Obtíž se ještě zvýší, když ve větě není zmínka o vyšetřovanci, nýbrž jen o zjevech zjištěných u něho („sedě se zmenší přítok venosní krve do srdce“), o výkonu vyšetřujícího lékaře a teprve na druhém místě o poloze vyšetřované osoby („při počítání pulsu v sedu nebo v leže“, Kabrhel).

Jazykové nesnáze povstávají někdy také z toho, že pisatel chce větu oživiti rozmanitým vyjádřením různých poloh vyšetřované osoby („otok se zvětšuje chůzí, postojem, mírní se nebo mizí leže“, Prusík).

Základním prvkem tohoto vyjadřování je přídavné jméno slovesné činné: nemocný stojící, sedící, ležící, klečící, dřepící. Nestačí však pro všechny polohy; za „klonící se“ vypomáhá trpné adjektivum „skloněný“.

Adjektivní vazba je docela jasná a pro možnost skloňování také pružná („sedící nemocný vdechuje páry“; „člověku sedícímu se zmenší přítok venosní krve do srdce“), a byla by někdy i jasnější než jiná („vleže při zvedání hlavy pomáhá si nemocná rukama“ — t. j.: nemocná ležící si pomáhá rukama při zvedání hlavy).

Druhý vyjadřovací způsob je přechodník přítomný. Je méně ohebný, dá se obměňovati toliko podle rodu. „Nemocný leže špatně dýchal“; „četl leže“; „modlila se klečíc“.

Třetí prostředek je substantivum vyjadřující polohu: postoj n. stoj, sed, leh, klek, dřep, úklon. „Vyšetřiti nutno nemocného v stoji i ležícího“; „vyšetřování sleziny ve stoji“ (t. j. u člověka stojícího) (Pelnář); „v hlubokém úklonu počet tepů klesá“; „při chůzi i v postoji“ (Janota); „při počítání pulsu v sedu nebo v leže“ (Kabrhel); „v sedu má 92 tepů, v lehu 80“; „při poslouchání plic v lehu zjistíme často tyto fenomeny i tam, kde ve stoji je nález normální“ (Mencl).

Těchto substantiv užívají lékaři spisovatelé méně, než by zasluhovala.

Velmi zřídka by se uplatnil pátý prvek, adverbium „ležmo“, a jeho theoreticky možné obdoby „sedmo, stojmo a klečmo“, málo známé a nemotorné. Místo „nemocný spával výhradně sedmo“ napsal by každý spíše „sedě“ nebo „v sedu“.

Šestý prvek, zájmeno *an,* je vůbec nevídaný; nebyl by ani tak užitečný jako přechodník, srov. na př.: „Nemocný, an stojí, vrávorá.“

Sedmý způsob je sloveso s příklonným podmiňovacím *-li:* „Nemocný, sedí-li, má 96 tepů, leží-li, jen 72“.

Nápadně se rozšířily v tomto oboru lékařské literatury přechodníky ustrnulé v platnosti příslovečné. „Záchvat (bezvědomí) nedostavuje se leže, nýbrž pravidlem stoje nebo sedě“ (Prusík). Zde již zmizel z věty člověk, vyšetřovaný, nemocný; badatel se obírá podrobným popisem záchvatu bezvědomí a příliš by si rozvíjel větu, kdyby měl psáti: „Záchvat bezvědomí se nedostavuje u nemocného ležícího, nýbrž pravidlem u stojícího nebo ležícího“. Pro svou stručnost a přes jakousi ztrnulost lehce použitelný přechodník, jenž není shodný s podmětem větným, hodí se jen v odborné řeči, kterou zasvěcený čtenář snadno pochopuje. Jiné příklady: „Městnání krve žilní vede k rozšíření žil krčních nejdříve leže, později stoje a sedě“ (Prusík); „naprostý klid tělesný leže a v teple.“ Těsnohlídek napsal: „sedě se dá také přemýšlet“, patrně podle moravských lidových ustrnulých přechodníků.

Nechtěl bych tento způsob velebiti ani doporučovati. Architektura větná jím často velmi trpí („otok v sedě nebo stoje počíná na nohou, leže na zadní části bérců“), skloubení věty bývá násilné, smysl větný roztřesený, logika nepevná, ba protimyslná, neuvědomí-li si čtenář, že přechodník je ustrnulý a nikoli živý.

Nicméně jsem přesvědčen, že jej žádné napomínání z literatury již nevymýtí, a smiřuji se s ním jako s nutným zlem.

V gramatice je poučení, že se v jazyce lidovém mate takový ustrnulý přechodník s výrazy příslovečnými a že se objevují tvary *v stoje, v kleče, v leže.* Tyto nesprávné tvary se velmi rozšířily v lékařské literatuře vedle prostých ustrnulých tvarů přechodníkových, na př.: „Nemocní nemohou vůbec zůstati v klidu ve stoje“ (Teyschl); „nemocný ve stoje skrčí ruce rozpažmo za hlavu“ (Kazil); „neschopnost udržet se v sedě“; „povolání, které možno konati v sedě“; „nemocný v sedě páry vdechuje“; „dá-li si nemocný v sedě nohu přes nohu“; „v naprostém klidu tělesném, tedy buď v sedě nebo v poloze horizontální“ (Kabrhel); „minutový objem jest v sedě stejný jako v leže, stoje stoupá nejvýše o 10%“ (Prusík); „někdy veny jugulární se plní v leže a vyprázdní se, když nemocný si sedne“ (Levit); „v noci bývá hůř, snad polohou v leže“; „poloha v leže nevyžaduje žádné činnosti nervosvalového hybného aparátu“; „spánek podporuje poloha v leže nebo pohodlná poloha v sedě“ (Janota); „nejednou se palpitace v leže právě zhorší“; „tachykardie v leže i v postoji“ (Charvát); „doprava nemocného v leže“; „při lumbální punkci byl tlak v leže 70/12“; „prováděli jsme instilaci v leže tracheální stříkačkou“ (Köhler).

Po tom výčtu mě utěšuje, že tuto sbírku mohu rozmnožiti také příklady z literatury nelékařské. V Nár. politice jsem četl záhlaví a text: „Demonstrace v leže. Demonstrovat v leže vydrželi i přes nepřízeň počasí“; jindy: „byl zastřelen v kleče“. Dr. Skácelík tam napsal: „tahal v kleče žábu odněkud zpod skříně“. V románu přeloženém pro Náš rozhlas: muž, „jehož obrovské tělo se v sedě zdálo ještě mohutnější“. Ve výkladu staré fotografie: „poslední v sedě V. Hübner, za ním v stoje M. Šimáček“. J. Vodák napsal: „bojovník vztyčí se v sedě“, Zábranský v Břehuli: „Kača vzepřela se v sedě na obě ruce“ a Glazarová v Rocích v kruhu: „Fanka v kleče leštila kartáči podlahu.“

Na těchto příkladech by se mohla obšírně studovati funkce těchto ztrnulých tvarů, vztah k osobě a vztah k jejímu stavu. Poznamenávám jen ještě, že Příruční slovník při hesle *leže* odkazuje také na *vleže* a při hesle *kleče* také na *vkleče*.

Lze tedy psáti: „vleže při zvedání hlavy si nemocná pomáhá rukama“ (ale ovšem úhlednější by bylo: „ležící nemocná si při zvedání hlavy pomáhá rukama“); „využívali jsme s úspěchem této polohy vleže při vyšetřování jednotlivých bronchů“ (Köhler).

A lékaři smějí bez obav „počítati tep vstoje a vleže (ale v předklonu)“; „u vyšetřovaného stojícího, v stoji, v postoji, u ležícího a ležmo“, ale nikoli „v stoje a v leže“. A napsati mohou: „Počet dechů v jedné minutě: leže 16, sedě 21, při tělesné práci 24“.

Ale měli by pamatovati, že i v těchto hranicích věcí dovolených mají dbáti krasocitu a vyhnouti se směšnosti toporné stavby větné a hrozících dvojsmyslů.

NB. K výkladu p. MUDr. Přikryla poznamenáváme, že nové vydání Pravidel českého pravopisu skutečně už bude uvádět tvary *vstoje, vleže, vkleče* bez poznámky, tedy jako tvary správné. Že je to tak dobře, ukazují i doklady ze zajímavé sbírky p. Přikrylovy.

Vojtěch Kebrle:

O správném i nesprávném užívání spojky „*či*“.

Mezi chyby, které se v naší řeči rozmohly za posledních několik let měrou nebývalou, kladu na prvé místo nesprávné užívání spojky „či“. A je to chyba zcela zbytečná, neboť tato

spojka má do sebe význam tak rázovitý, tak pronikavý, že chybné její užívání možno klásti na vrub jen úplnému nepochopení a slepému napodobení jazyků cizích.

Spojka „či“ je zvláštnost jazyka českého a může býti srovnána jenom s latinskou spojkou „an“; v jiných jazycích spojky takové, pokud vím, není; všecky mají jenom bezbarvou spojku „nebo“. Avšak naše „či“ vyniká i nad latinské „an“, a to tím, že již svými hláskami naznačuje, kdy se ho má užívati.

Slůvko „či“ je zřejmě, nebo lépe: slyšitelně příbuzné se zájmenem tázacím „kdo, co“ (srov. „čeho“, „čemu“, „čím“)*) i s tázacím přídavným „čí“. A tento původ spojky „či“ ukazuje zcela jasně, že se jí má užívati, jenom když se tážeme, tedy ve větách tázacích. Zvláštní pak úkol této spojky jest, aby rozlučovala od sebe, co k sobě nepatří, pojmy proti sobě položené podle vzorce: „ano či ne?“ Na příklad: Služebníci se táží: „Máme uprchlíka přivésti zpět živého či mrtvého?“ „Půjdeš či nepůjdeš?“ Ale k čemu vymýšleti příklady, když sám život leckdy nám klade otázky: „Být či nebýt?“ „Napravo či nalevo?“ „Cop či mikádo?“ „Sňatek církevní či občanský?“ „Psáti perem či strojem?“ „Jeti autem či po dráze?“ „Jednoduchou či dvojitou frekvenci?“ „Spálit či pohřbít?“ „Jan Hus či Jan Nepomucký?“

Naproti tomu vkládati spojku „či“ tam, kde na rozhodnutí nezáleží, nýbrž kde osoba, věc nebo počet a pod. jest bez významu, bylo by zcela nesprávné a proti duchu jazyka českého, neboť v takových rčeních čeština klade vedle sebe tvary beze spojky jako: *ten onen* ve smyslu „kdokoli“, *jaký taký* = „jakýkoli“, *zde onde* = „porůznu, někde“, *sem tam* = „porůznu, místy“.

Je to pěkná zvláštnost řeči české; nalézáme ji ještě jenom v latině, na př. spojení taliter qualiter (jakž takž), serius ocius (dříve později). Vkládati mezi takováto takořka srostlá rčení slůvko „či“, mající význam rozlučovací, a říkati na př.: „dříve či později“, když se netážeme, je naprosto chybné; pěkně podle latiny bychom říkali „dříve později“, nebo myslíme-li, že tu nějaká spojka býti musí, tedy „dříve nebo později“, jenom probůh ne ono zde nemístné „či“!

Podobně klade čeština tvary beze spojky vedle sebe tam, kde se udává síla nebo počet jen přibližně, na př. „to jest více méně známo“, „našli se dva tři“, „přišli tři čtyři“, „za pět deset let“

---

*) Spojka *či* je vlastně 7. pád tázacího zájmena; v tvaru *čím* je rozšířen o koncovku *-m*. *R.*

a pod. Také zde rozrážeti tyto nespojité tvary spojkou „či“ jako klínem je hřích proti naší české řeči.

Jiného druhu, ale stejně nemilá chyba je připojovati slůvkem „či“ druhý člen věty, jejíž člen první uveden byl slůvkem „ať“, na př.: „ať je to pravda či není“ místo správného: „ať je to pravda, ať není“, „ať je to pravda nebo ne“, vždyť ve větě oznamovací nemá místa spojka tak hlasitě tázací jako je naše „či“. Příkladů tohoto chybného „ať — či“ bychom mohli podati sta, ba tisíce i ze spisů, které jinak vynikají čistotou mateřštiny. Tou měrou se tato rázovitá spojka „či“ rozmohla v našem jazyce spisovném, bohudíky nikoli v mluvě našeho lidu.

Spojka „čili“ je téhož původu a významu jako „či“ a vznikla spojením s tázací částicí „-li“, jak je vidět ze známé otázky: Ty-li jsi ten, který přijíti má, čili jiného čekati máme?

Tím jsme probrali snad všecku látku o správném i nesprávném užívání spojky „či“ a ukázali na příkladech, že nesprávné se rozmohlo více, než jest krásnému a správnosti dbalému jazyku našemu zdrávo.

Doufejme, že módní záliba v nesprávném užívání té pěkné spojky „či“, toto „čiřikání“, časem pomine a že ji budeme slýchat opět jen tam, kde se tážeme a žádáme rozhodnutí.

*

K tomuto výkladu zasloužilého pracovníka a nestora českých filologů je třeba připojit poznámku o tom, jak se k užívání spojky *či (čili)* staví NŘ. a zvláště Příruční slovník jazyka českého. NŘ. vytýkala spojku *či* za chybu dosud jen tam, kde neměla význam tázací nebo připouštěcí, tedy spojení *ať — či,* vyjadřující přípustku (ať je to ten či onen, ať je to pravda či není), nikdy za chybné nepokládala; v tom se srovnává také s Gebaurovou-Ertlovou Mluvnicí českou (II, 1926, 50 n). Ani spojení vyjadřující totožnost (či = neboli, lat. sive) nepokládala NŘ. přímo za nesprávné, ale nedoporučovala je z příčin významových. Praví se o tom v NŘ. IX, 1925, 90: »Od té doby (t. j. od uveřejnění RZ.) se užívání partikule *či, čili* drží v češtině ve významu spojky *neboli* a vedle ní nepřetržitě až do doby nové, ovšem skoro jen v jazyce knižním, v němž se tento význam právě vyvinul; jazyk lidový užívá částice *či* skoro jen ve významu tázacím, a to nejčastěji jen v takových případech, kde první člen rozlučovací otázky zůstává nevyjádřen („či bych se mýlil?“). Vzhledem k tomuto víc než stoletému užívání částice *čili* jako synonyma spojky *neboli* bylo by snad možno přiřknouti oběma těmto výrazům rovnoprávnost

v jazyce spisovném. Přes to však bychom doporučovali, aby se původní významový rozdíl mezi *čili* (tázacím) a *neboli* (vysvětlovacím) zachovával, neboť je to s užitkem jazyku, může-li dvě různé funkce vyjádřiti také dvěma různými výrazy. Mohou nastati případy, kdy na tom skutečně záleží, aby se rozlišilo na př. „já či on" (= když já, on ne, a naopak) od případů „já nebo on" (= kdokoli z nás obou, třebas i oba dva), „mocnost neboli pronikavost" a „mocnost či(li) pronikavost" atd.« Zato se však vždycky a všude za nesprávné vytýkalo užívání spojky *či (čili)* ve významu rozlučovacím (mimo otázky a spojení *ať, nechť — či),* zvláště při rozluce důrazné ve smyslu *buď — nebo;* tento význam spojky *či* pokládá za méně správný i Přír. slovník.

V dnešním jazyce, i lidovém, je běžný ještě jiný význam spojky *či,* a to ve výrazech jako: Byl jsem tam včera, či ne, předevčírem. Stálo to sedmdesát, či chci říci sedm set korun, atd. Spojkou *či* se tu opravuje výraz předcházející, a má tu tedy *či* smysl „či spíše, či lépe, či vlastně" a p. Také tento význam PS. zaznamenává a pokládá jej za správný.

Nebude snad na škodu, když při této příležitosti podáme přehledný výklad o všech významech spojky *či;* obáváme se totiž, že z poznámek, které jsme připojili k článku prof. Kebrle, nevznikne obraz dost jasný. Při tom soupis významů, jejž podává PS., poněkud — se zřetelem ke dnešní praxi — zjednodušíme.

Spojka *či* se klade:

1. *V tázacích větách rozlučovacích,* t. j. ve dvoučlenných otázkách přímých i nepřímých, často ve spojení *zda — či, zdali — či, -li — či,* na př.: Zda věčný hvězd to souzvuk jest, či otčiny mé hlas to zní? (Mácha.) Uvažuji, mám-li jít, či nemám. Nevím, stojí-li to za to či ne (či nic).

Místo první části rozlučovacího souvětí bývá někdy věta oznamovací nebo zvolací; spojka *či* se pak smyslem rovná spojení „nebo snad", na př.: Však byste mohli zazpívat! Či snad už nezpíváte? (Rais.) Žijeme jen jednou či ne? Půjdeme s vámi. Či byste chtěli jít sami?

2. *Kromě vět tázacích* stává spojka *či:*

a) Ve větách oznamovacích a má smysl *či spíše, či lépe, či raději, či vlastně, či aspoň* a pod., t. j. opravuje nebo doplňuje výraz předcházející, na př.: Strašná je moc jednotlivce, jenž nechce či (vlastně) nemůže ovládat své pudy. (Čes. slovo.) Ptali se (v bance Prokopa), chce-li s takovýmto dotazem sběhat všech dvě stě padesát či kolik peněžních ústavů,

filiálek a směnáren v Praze. (K. Čapek.) V každé práci možno najít, či spíše do každé práce možno vložit tento umělecký prvek. (J. A. Bláha.) Lidé počali se už trousiti, když (Rokyta) bral doslovně roh, či vlastně kout výstavního sálu, chtěje býti co možno málo pozorován. (Čapek-Chod.) „Hoditi času“ je asi totéž co „dočkati času“, či vlastně „dočkávati času“. (Zubatý.) Byli jsme tam v úterý, či ne, v pondělí.

b) Ve větách přípustkových ve spojení *ať — či, nechť (nechať) — či,* na př.: Ať tak či onak. Ať je to ten či onen. Nechť se směje, či pláče.

c) Archaisticky mezi výrazy totožného smyslu a má význam spojky *neboli,* na př.: Národopis či ethnografie. Před starou Poříčskou či Špitálskou branou. (Pfleger.) — Místo *či* tu dnes bývá častěji delší tvar *čili.*

Nesprávně se klade spojka *či* ve výrazech rozlučovacích (nikoli tázacích) místo správnější spojky *nebo, anebo,* na př.: Bylo to buď včera či předevčírem, spr. nebo předevčírem. V tom či onom oboru, spr. v tom neb onom oboru. Buď hned či nikdy, spr. nebo (anebo) nikdy.

Podobné významy má také spojka *čili:* 1. Význam *rozlučovací tázací* (obyčejně ve spojení *čili nic, čili ne*), na př.: Je to pravda čili nic? Ptáme se, budou-li nám škody nahrazeny čili ne. 2. Význam *rozlučovací* ve spojení *ať (nechť, nechať) — čili nic,* na př.: Jsme odhodláni ke všemu, ať chcete čili nic. 3. Spojuje výrazy *totožného* smyslu = *neboli,* na př.: Marsyas čili Na okraj literatury. Nerostopis čili mineralogie. *r.*

Klementina Rektorisová:

Tylův výběr z živého pramene.

Mezi dramatickými spisovateli je málo těch, kteří si uvědomují, že divadlo je také uměleckou dílnou jazyka. Divadelní hra je kromě požadavků kladených na literární dílo vůbec podřízena ještě jiným zákonům, které jsou dány estetickými pravidly dramaturgickými (dějový spád a charakteristika), jinou komposiční technikou (dialog) a zejména tím, že text hry je určen k přednesu, k poslechu, a nikoliv ke čtení. Nelibozvučností, výrazovou otřelostí, mnohomluvností a nedostatkem povahové charakteristiky řečí je v našich divadelních hrách ochuzen i herec, neboť autor mu neposkytne v takovém textu možnost, aby rozvinul své umění v přednesu a v charakterisaci role. Jako

celé divadlo, tak i řeč hercova má býti zdokonalenou přeměnou skutečnosti, jejím kritickým výběrem a zbásněním.

Těžko bychom hledali mezi současnými českými dramatiky stylistu s mluvou typicky jevištní, s takovou mluvou, která je na poslech srozumitelná, a přece nevšední, přirozená, a přece spisovně správná, libozvučná, a přece prosou psaná. Tím spíše nás překvapuje mluva Tylových lidových her, psaných v době, kdy se básnický jazyk teprve tvořil a kdy si česká společenská konversace pracně hledala své první vyjadřovací formule. Obdivujeme se, jak Tyl duchaplně a zcela ve smyslu své zásady, „aby se divadlo z domácí krve rodilo a do krve domácí přecházelo“, volil prostředky k vytváření české dialogisované mluvy, k jejímu zčeštění a osvěžení. Šel k pramenu živému, k jazyku lidovému, a mnoho z mudrosloví lidu jenom v jeho hrách se nám na naše časy zachovalo. Nemůžeme říci, že by si Tyl nebyl počínal při svém výběru z lidového jazyka nekriticky, ale také si nepočínal estétsky. Mnohde snad znění upravoval, uhlazoval a zase přiostřoval hroty venkovské hubatosti, ale zejména jazykem rozlišoval lidi i podle jejich srdcí. Jeho nadání k frazeologickému výběru nebylo řízeno nijakou uvědomělou theorií; na odbornou průpravu nebo na samoúčelné sběratelství z lidového slovníku neměl Tyl ani času ani příslušných znalostí. Měl vrozené akustické nadání pro řeč a dobrou paměť; zvláštnosti českého hovoru vnímal nejen jako spisovatel pro lid, nýbrž zejména jako herec, když pátral po typických vlastnostech české povahy pro své postavy. Je prvním českým spisovatelem, který theorii divadelní mluvy prováděl v praxi, třebaže ji soustavně nepromyslil. S lahodným zvukem mluvy rozmnožoval také její slovesné bohatství. Čerpaje z oblasti, kde český jazyk žil dosud v své mnohosti, z jazyka venkovského a dělného lidu, osvěžil i městskou nepěstěnou mluvu. Jeho jeviště se tak stávalo školou dobré české mluvy i pro vzdělané vrstvy českého obyvatelstva.

Tam, kde v Tylových hrách mluví prostý člověk z lidu, sedlák, muzikant, děvečka, chasník, voják, sládek, kupec, panímáma, zní řeč i našemu sluchu velmi přirozeně a mile, ba dokonce i nově a jadrně. Jsou ovšem i v Tylových hrách odstavce, kde je mluva vzdálena od dnešního vkusu, ztrácí souvislost s dnešní životní skutečností a chápáním citového života. Je to mluva, která v Tylově době žila jen na papíře a do úst jeho postavám byla uměle vpravena. Za sto let ztratila souvislost i s dnešním literárním jazykem a nelze její umělý romantismus a výraz samým Tylem neprožitý znovu oživit. *(Já stál na ssutinách svého*

štěstí, a byl bych rád břemeno života se sebe shodil. Pražský flamendr III, 6. — *Ano, já to jsem, kterýž nyní chrám své lásky otvírá a k radovánkám zve!* Paní Marjánka IV, 5. *Památka její stojí přede mnou jako věčně zářící hvězda a osvětluje dnů mých temnou oblohu.* Paní Marjánka III, 7.) Takový poetický vyjadřovací duch byl uměle naštěpován na té větvi národního kmene, z níž živá míza rodného jazyka již vyprchala. Pro typy ze stavu vzdělanců, měšťanů a šlechty neměl Tyl vzoru mluveného jazyka. Vybavil je tedy jazykem, jenž byl pokládán za vznešený a kulturní.

Tam, kde si Tyl při tvoření vzletné pasáže vypomohl třeba jediným vyrazem z živého jazyka, z jeho konkretního slovníku, kde jazykový prvek realistický vmísil mezi romanticky vzdutý výraz, vzniká sloučenina dvou stylů, v níž originálně působí právě onen dosud živoucí tvar: Svědomí *rozhryzalo* duši mou, štěstí mi *ukázalo paty,* život můj se zmařil. (Paličova dcera IV, 3.) *Srdce mi pukne a vyletí žebrami,* že ho do smrti nenajdu. (Str. dudák II, 11.) Kdybys byl býval churavé bídě *slzy utíral,* kdybys byl nouzí *hladové tělo krmil,* sedrané *údy pokrýval* a díky *z jektajících úst* chudoby zaslýchal: pak bys mohl říci, žes byl bohatý. (Pražský flamendr III, 6.)[1]) Představme si, jak tyto perifráze citových zážitků ještě nadnášel tehdejší herec pathetickým přednesem! A prostý posluchač byl dojat až k slzám, okouzlen jejich tajemností. Dnes tyto poetismy čekají na moderního básníka, který by je šetrně přeložil do dnešní mluvy a přizpůsobil je osobité stavbě Tylova slohu. Nebude to ani práce nesnadná ani násilí na autorovi, neboť mluva vzdělanců se od dob Tylových stále vyvíjí v souvislosti s mluvou širokých vrstev národa.

Ve stylisaci myšlenek, kde se Tyl dotýkal přímo holého života, kde se drala o slovo jeho vlastní trpká zkušenost, vyplynul mu z pera výraz prožitý. Své zážitky bídy a křivdy stylisuje v protikladném postavení skvoucích, vznešených pojmů s drsnou, neveselou stránkou života. Místy proskočí ironisování chudoby na vlastním těle prožité, zasmušilý vtip na hlad a nouzi: *Z naděje člověk ještě nikdy neztloust'* — a mne zkla-

---

1) S podobným spojením romantiky a realismu, abstrakce a konkretnosti, s personifikacemi a metaforickými nadsázkami duševních jevů se setkáváme také v Hálkově venkovské prose: První rozhodnutí *ztuhlo* v rozbouřeném srdci Liduščině. (Muzikantská Liduška.) — To by mně *noha musela zkamenět,* až by mě k němu nesla, *zdřevěnět jazyk,* až bych to vyslovil. (Pod pustým kopcem.) — Ta slova byla, *jako když je vydlabe.* (Pod pustým kopcem.) A jsem-li já chudý, proto nejsem ještě každému dobrý, *aby si mnou hubu vypláchl.* (Jiřík.)

mala už mnohá — (Paní Marjánka I, 6.) — Vy lidé nemyslíte na nic jiného, než *abyste měli pořád plné břicho.* (Pražský flamendr I, 5.) — *S chudobou nejsou žádné žerty,* drahý pane! — To jest *věčně hladový dravec,* kterýž v nedostatku pokrmu i *vlastní tělo požírá a vlastní krví se napájí.* (Pražský flamendr II, 7.) Když člověk odbude svou práci, ta chutná líp nežli *pamlsky,* kterými si boháč musí *žaludek dráždit.* (Pražský flamendr III, 8.) *Nemám teď co hrýzt.* (Paličova dcera III, 6.) *Já neměl ani zlámanou grešli.* (Strakonický dudák I, 2.). Však tys také ještě v *tůni zlata neumřel!* (Paličova dcera IV, 3.)

Mohli bychom snésti ještě mnoho příkladů Tylova smyslu pro realistický výraz a zálibu v lidové perifrázi běžných i mimořádných životních jevů. *(Láska mu tlačí osrdí; měla už oči v sloupu; měl srdce na zámek; hlava mu tancuje vrtáka; vzít oči do hrsti; šlape si na rozum; míti račí krev, krocaní krev; štíra do hospodářství nasadit; hodit na krk oprátku; vydělávat z groše na trojník.)* Mnohá z těchto rčení jsou zvěčněna v citátech Příručního slovníku jazyka českého.

Všimněme si podrobněji jen těch frazeologických zvláštností, které zároveň dosvědčují, že Tyl v nich mimoděk prozradil svůj pozorovatelský jazykový talent. V rozličných obměnách se stále u něho objevují narážky na lidskou mluvu, na sílu a závažnost proneseného slova: *Já mám své staré srdce na jazyku,* a ty jsi při tom hluchý, slepý . . . (Pr. fl. I, 3.) Vždyť jsem to slíbil tvé bábě, že s ním dnes ještě promluvím, *a nevleze-li mi tuto chvíli celé srdce na jazyk* — jestli toho člověka nyní neoblomím — (Pr. fl. II, 3.) Několikrát mi to už tak *po lopatě strčila;* já to pustil mimo sebe. (Paní Marj. I, 3.) Věčná milosti — já se zapomněla — *srdce mi uteklo s jazykem!* (Pal. dc. IV, 5.) Naučím se prosit, že vám *každé slovo jako žhavá jiskra na duši kápne* — (Pr. fl. III, 3.) Počkejte, *ať vám nevykypí něco zpozdilého!* (Pal. dc. V, 4.) Panno Toužimská, já si vyprosím, *abyste mluvila způsobně.* Tady nejsou žádné štětiny. (Pal. dc. V, 5.) *Mezi námi přestala všecka rozprávka.* (Str. dudák III, 5.) Ostatně mě těší, že *se mnou jednu melodii zpíváte.* (Pal. dc. IV, 1.)

Rád užívá Tyl po lidovém způsobu slova „huba“ ve významu orgánu lidské mluvy tam, kde chce vyjádřit sílu výřečnosti: Jak vidím, *nemáš hubu zarostlou.* (Str. dudák II, 3.) Já bych mohl *jen hubu otevřít* — (Pal. dc. IV, 2.) Ale já to nemohu *z huby dostat,* když mi někdo třetí do ní kouká. (Pal. dc. I, 4.) Mezi námi — Bětka *má mordiánskou hubu.* (Pal. dc. V, 2.) *Hubu má ta naše Bětka jako klapačku a jazyk jako zavírák.*

(Pal. dc. II, 1.) Ale jak pak mám mluvit, *když ti ta huba jede,* jakobys chtěla mluvit do soudného dne? (Str. dudák II, 7.) Nohy jsou zdravé, ale *huba také něco utluče.* (Pr. fl. II, 2.) — Vzácněji je užito k charakteristice prchlivé výřečnosti slova „jazyk“: *Jazyk má hned na kolečku,* ale při tom nejlepší srdce z celého mužského pohlaví. (Str. dudák I, 5.) — *Tu byla Běta na mne hned venku s jazykem.* (Pal. dc. V, 2.) — Ukvapené slovo se zažehnává jako nebezpečná zbraň: *Pomalu s tou flintou!* Kam to míříte? Chcete svému štěstí oči vystřelit? (Str. dudák II, 11.) O rozhodné slovo prosí jeden z milenců: Co ale? *Jen vystřelte!* (Paní Marj. II, 2.) *Jen vystřelte!* Ať to vím jednou ranou. (Pal. dc. I, 4.)

Zvědavá literární kritika sňala s mnohých Tylových postav masku původnosti, ale svéráz jejich myšlení tak čistě česky vyjádřený řečí není odnikud odvozen. Tu zazní česká bibličtina, tu zase první obraty české konversace, jinde vroucí lyrika národní písně, zaklínací formule, nadávka a vtip založený na konkretním přirovnání. Jsa si vědom, že píše hry ze života, začaroval Tyl do svého díla mnohý vzácný originál z jazykotvorného umění lidu. Proto je třeba velmi uctivě zacházet s textem jeho her. Doporučujeme jen, aby v nich byla upravena knižní a zastaralá lyrika a tím byl Tylův text ještě více přiblížen naší době. Ale taková úprava má býti svěřena dobrému znalci básnického a jevištního jazyka. Stalo se totiž při premiéře Tylovy Paličovy dcery i v její loňské relaci v rozhlase, že čísi úzkostlivá ruka škrtala realistické výrazy a nahrazovala je výrazem konvenčním nebo literárním. *(Bez požehnání rodičů nedaří se chůze k oltáři* — Bez požehnání rodičů, jaký by to byl život? — *Ona měla už skoro oči v sloupu* — Když umírala . . . *Práce člověka drží, ale také utahá.* — Čas se nedá zastavit. — *A nabíral si mne, že vypadám jako stahaný kůň.* — Dobíral si mne, jak mi spadl hřebínek. — *Já to nemohu z huby dostat, když se mi někdo třetí do ní kouká.* — Já bych vám to řekl rád o samotě.)

Škrty taky smazaly s Jedličkova charakteru prostomyslnou umíněnost a odbarvily jeho smysl pro humor. Ten, jemuž se slova „huba“, „děvečka“ zdála obhroublá, neměl do textu dosazovat výrazy jako „falešná děvko!“, „zástěrkář“, „strč si ho za rámeček!“, „budete mrkat“. Rčení „tam kde čerti dávají dobrou noc“ (m. Tylova „kde vlci běhají“) jsme tam slyšeli po prvé. Nedovedeme si také vysvětlit, proč zmizely apostrofy Boha, volání po křesťanské lásce a projevy odevzdanosti do vůle boží v díle z doby a z prostředí, kde náboženská obřad-

nost, obracení mysli k Bohu a projevy křesťanské humanity byly ještě hlavní složkou duchovního života a přešly i do běžné mluvy. Tyto otázky si položila divadelní kritika hned po premiéře, ale co se týče Paličovy dcery, vzdáváme se úmyslu učinit z otázky reprodukce Tylova textu vědecký problém. Neboť, jak jsme se přesvědčili na reprisách, nelze spolehnout na to, že herci mluví přesně podle daného textu, nevíme v několika případech, které znění bylo úpravou dramaturgickou a které hercovou improvisací.

VI. Šmilauer:

Podletí a podjeseň.

(Z pracovních večerů Kruhu přátel českého jazyka.)

Jeden z účastníků pracovních večerů upozornil na to, že se slova *podletí* užívá dnes často ve významu „sklonek léta"; někteří z přítomných posluchačů pak potvrdili, že i oni tak chápou význam onoho slova. Pan tazatel však, opíraje se o zcela nepochybnou obdobu mezi dvojicí „léto - podletí" a „zima - podzim", jakož i o verše Erbenovy: „Jaké, jaké by to bylo bez slunečka podletí?", dovozoval zcela správně, že vlastní význam je „počátek léta, doba mezi jarem a létem". Žádal pak, aby se zjistilo, jaký je v spisovném jazyku poměr mezi oněmi dvěma významy.

Používajíce — s dovolením vždy laskavého ředitelství slovníkové kanceláře — bohatých zásob Slovníku jazyka českého, pokoušíme se vyhovět tomuto přání.

I. 1. Slova jako *podletí, podzimek, podjeseň* vznikla z předložkových pádů „pod létem, pod jesení, pod zimou". Jsou jimi zastoupeny zároveň tři různé druhy takových odvozenin z předložkových pádů:

a) *Podletí,* doba pod létem, je tvořeno příponou *-í* tak, jako je z výrazu „po neděli" tvořeno slovo „pondělí", z výrazu „bez vlády" slovo „bezvládí", z „nad loktem" „nadloktí", z „při moři" „přímoří", „bez větru" „bezvětří", „pod máslem" „podmáslí" atp.

b) *Podzimek,* doba pod zimou, je tvořeno příponou *-ek;* podobně vzniklo z výrazu „pod bradou" slovo „podbradek", z výrazu „po straně" slovo „postranek", z „po hlavě" „pohlavek", z „při stěně" „přístěnek" atd. — V starší době se podoby „podzimek", dnes velmi řídké, užívá zpravidla; a je pravděpodobné,

že dnes obvyklá podoba „podzim“ byla přitvořena až k tvaru „podzimek“, protože se *-ek* chápalo jako přípona zdrobňovací (podle vzoru „stromek - strom, džbánek - džbán“). Slovo „podzim“ působilo pak zase na slovo „ozim“, což bývalo podstatné jméno podle vzoru „kost“ (pěkná ozim, pěkné ozimi), a převedlo je k mužským podstatným jménům vzoru „hrad“.

c) *Podjeseň,* doba pod jesení, je tvořeno bez přípony; základní slovo se tu udrželo nezměněno i ve spojení s předponou; podobně utvořena jsou slova„podsíň, protijed, poddůstojník, místopředseda“ atp.

2. V předložkových pádech, které byly základem našich podstatných jmen, má předložka *pod* význam časový, a to význam podobný jako předložka „před“. Předložky „pod“ užíváme takto zřídka, a to skoro jen v spojeních „pod večer“ a „pod večerem“: „Na topole nad jezerem seděl vodník pod večerem“ *Erb.;* „Pod večer na nebi jasná hvězda vyšla“ *Pís.* — Z ostatních slovanských jazyků se tento význam uchoval nejlépe v srbocharvátštině. Tam se užívá předložky „pod“ o čase, který nastane: pod starost, pod noć ,pod veče, pod jesen, pod samu zimu otide u Bosnu atp. (podle slovníku Ivekovićova - Brozova). V ostatních jazycích slovanských je časový význam předložky *pod* dosti neurčitý; znamená někdy „před“, na př. v ruském „pod prazdnik“, před svátkem; obyčejně však znamená „za“ nebo „okolo“, asi tak jako latinské „sub“: polské „pod koniec lata, pod tym czasem“, ruské „prichodi pod večer“, lužické „pód wjacor“ atp.

Významová neurčitost předložky „pod“ je zde dost přirozená; čas si představujeme jednorozměrně jako přímku, na níž je jen „před“ a „za“, ne „pod“ a „nad“. S významem „pod“ si nevíme proto dobře rady. A tato významová nejasnost předložky „pod“, užité o času, je pramenem významového kolísání i u slov „podletí“ a „podjeseň“ (slova „podzim(ek)“ a řidší „podjaří“ jsou významem ustálena a nemusíme si jich podrobněji všímati).

II. A. Podletí.

1. Stará čeština zná slovo „podletí“ ve významu „doba před létem“ nebo vůbec „jaro“. První český tištěný kalendář z r. 1489 (plzeňský) dělí rok na šest období. Jsou to: zima (prosinec, leden), jaro (únor, březen), podletí (duben, květen), léto (červen, červenec), poletí (srpen, září), podzim (říjen, listopad). V kronice Trojanské se pak čte: „Zima před rychlú teplostí slunečnú poběhováše pro blízký příchod všelikého podletie“.

2. N o v á č e š t i n a má tyto významy:

a) *„Přechod mezi jarem a létem“*, hodně zřídka; v slovníkovém materiálu nacházím jen dva zcela přesvědčivé doklady. A. V. Šmilovský píše 1886: „Bylo podletí. Obepjat průhledným blankytem, vydychoval červen ústy růží, šeříků a jasmínu“; a J. E. Kosina 1899: „Jaro se ponaklonilo k podletí“. Není jistě bez významu, že oba autoři jsou profesoři, dobře znalí starého jazyka a uvědomující si etymologii toho slova.

b) *„Jaro“*. To je význam od počátku velmi rozšířený. Vždyť už ve svých zdrojích znalosti spisovné češtiny, u Veleslavína a u Komenského, dočítali se buditelé, že „podletí = jaro“ (Veleslavín) a „primo vere“ je „při začátku podletí (jara)“ (Orbis pictus). V materiálu Slovníku najdeme na sedmdesát dokladů tohoto významu, od Thama 1785 až po Ant. Staška 1918. Několik významnějších: Rok má čtyři čtvrtě: jaro (neb podletí), leto, podzimek, zimu. *Kram. 1805.* Jedna vlaštovice nepřináší podletí. *Javor. 1815.* Květolícé po zimě podletí. *Pal. 1816.* V podletí mladosti. *L. Čel.* 1870. Podletí lásky. *Šmil. 1874.* Bříza o podletí snila. *Zey. 1879.* Zima s podletím se střídá. *Čech 1885.* Oči (dívky), v nichž spí čisté podletí. *Mach. 1891.* Květ nejkrásnější skosen v podletí. *Rok. 1903.* V slunci mládí na podletí, jak jste krásny, naše děti! *Slád. 1909.* Byla doba podletí . . . tu vlála zeleň bujným osením; tam zlato pampelišek smálo se lidem do očí. *Staš. 1918.* — Jak je z dokladů vidět, je slovo „podletí“ v tomto významu dnes výraz především básnický; hojně se ho užívá přeneseně (o mládí).

c) *„Přechod mezi létem a podzimem“, event. „podzim“.* Tento význam není sice nijak nový a není ojedinělý, přece však jsou proti významu „jaro“ podstatné rozdíly. Proti 70 dokladům významu „jaro“ je zde dokladů jen 18; a kdežto při významu „jaro“ je z doby před r. 1850 dokladů 80%, je jich u významu „podzim“ jen 17% (3). U žádného autora nenajdeme, že by užíval slova „podletí“ v obou významech. Význam „jaro“ se vyskýtá po r. 1850 u těchto autorů (chronologicky): u Fr. L. Čelakovského, Erbena, Pflegra, Radostova, Pichla, Sušila, L. Čelakovského, Schulze, Hálka, Šmilovského, P. Jehličky, Zeyera, Třebízského, Čecha, Jiráska, Machara, Rokyty, Sládka, Staška; význam „doba po létě“ znají Herloš, Koubek, Krajník, Vrchlický, Quis, F. X. Svoboda, T. Nováková, Podlipská, Merhaut, Sova, Majerová, Holý. Několik významnějších dokladů tohoto významu: Sotva však podletí počlo, musil (osel) rozličné ovoce, dříví na zimu, obilé do mlejna atd. nositi. *V. R. Kram. 1805.* Klas pod srpem v podletí. *Vrch. 1880.* O samotě tráví podletí vdovec

bez dětí. *Quis 1884.* (Užíti) zbývající ještě pohody podletí. *Podl. 1893.* Nebylo ti teskno v života podletí, když první šedý vlas připomněl i súčtování. *Maj. 1920.*

Co však dodává tomuto významu váhy, je jeho pojetí do terminologie odborné. Lesnický slovník definuje podletí jako „přechodné období mezi vlastním létem a podzimem"; synonymum je „babí léto"; v Dodatcích Ottova slovníku naučného (IV, 1051) v článku Novákově o fenologii (t. j. nauce o tom, jak se jeví roční časy v přírodě) se pak říká: „Konec léta a počátek fenologického podzimu označujeme jako *podletí*. Zahajováno je rozkvětem ocúnu".

d) *„Rok"*. Jako jiná jména ročních počasí (léto, jaro) může i slovo „podletí" míti význam „rok": Minulo dnes páté podletí, co sok Janův sešel v nadsvětí. *Ceyp 1856.* Dvanácté jak prchne podletí, ze školy Jiříček vyletí. *Rub. 1839.*

Podobné významy má také přídavné jméno *podletní:*

a) *„Předletní"*, na př.: Kvítí pohled jarního a podletních růží. *Jg. 1811.* Na sivých vlnách podletního žita. *Neu. 1895.*

b) *„Jarní"*, na př.: Času podletního, ... letního, ... v podzim, ... v zímě. *Tonsoris 1771.* Večeru podletním (Frühlingsabend). *Kin. 1816.* V podletním májovém čase. *Čel. 1825.*

c) *„Poletní, ev. podzimní"*, na př.: S podletními houbami. *Klicp. 1821.* Co jsou houbám pršky podletní. *Klášt. 1917* (u toho *častěji*). Podletní, zářijové slunce. *Hais 1826.*

B. Podjeseň.

1. Stará čeština má „podjeseň" s významem „podzim". V mammotrektu Klementinském (Mam. A.) a u Klareta se jím překládá latinský výraz „autumpnus".

2. V nové češtině má slovo „podjeseň" zajímavé osudy. V době předbřeznové se objevuje velmi zřídka: u Hanky a Jana Vlčka Vlčkovského podzim = podjeseň; u obou jistě vlivem češtiny staré. V letech sedmdesátých však vstoupilo slovo „podjeseň" do básnického slovníku Jar. Vrchlického a došlo u něho zvláštní obliby. Kdežto „podletí" má z Vrchlického doklad jen jeden, je u něho „podjeseň" doložena devatenáctkrát z let 1874 až 1906. Jiných dokladů z této doby je 21, a jde napořád asi o vlivy Vrchlického (třikrát u Heyduka — od r. 1882 —, u Zeyera, Sládka, Legra, čtyřikrát u Machara, u Čecha, X. Dvořáka, Kučery, Bezruče, Klášterského, Sovy atd.) — Je to slovo čistě básnické s významem většinou „podzim", někdy „časný podzim".

III. Odpovídáme-li tedy na danou otázku, musíme říci, že je v novočeském spisovném usu slovo „podletí" ve významu

jak „předjaří, jaro“, tak „doba po létě“. Je to velmi vážná závada pro jeho užití v odborné terminologii, zvláště když se v uvedené stati Novákově dočítáme, že *„podjaří* je znenáhlé probouzení přírody, zahájené prášením lísky“, že se tedy zde předpony *pod-* užívá ve významu *„před-“*.

Nelze si ovšem myslit, že by naši přírodopisci měli tak málo jazykového cítění ,aby připustili vedle sebe dva významy se potírající. Naopak vykládají to velmi rafinovaně: vegetační vlna stoupá od zimního klidu do léta, potom začíná zase opadávat. Tím se dostává časovému chápání druhého rozměru a můžeme nyní podle toho vyložit „pod“: na vzestupné větvi má význam „před“, na větvi sestupné význam „po“. Ale to je příliš umělé a málo přirozené; proto se jistě každý, kdo se s fenologickou terminologií seznamuje, nad oním rozporem zarazí. Jak zde pomoci?

Podle „podjaří“ bychom čekali pro dobu před podzimem název „podpodzimí“, „předpodzimí“ nebo „podjeseň“. První dva názvy však nejsou možné, protože takové hromadění předpon je v češtině neobvyklé; slovo „podjeseň“ je zas básnické, citově zatížené, a nehodí se do odborné terminologie, která nezná ani slova „jeseň“. Zbývá tedy jediná možnost: říkat *poletí.* Utvořeno je to slovo zcela správně (srov. pondělí, poschodí, povodí) a není nijak nové. Má je onen kalendář z r. 1489 a užil ho ve významu „začátek podzimu“ Jungmann 1811 v překladu „Ztraceného ráje“: Tu jaro s poletím pleší, ruky podadouce do ruky; v Slovníku pak poznamenává, že někteří novější spisovatelé užívají slova „podletí“ ve významu „poletí“. Další doklady jsou z J. F. Smetany, Vinařického a Turinského; Doucha v překladu Thomsonových Počasů 1842 překládá tak slovo „summer“; Amerling ho užívá ve významu „rok“. Také přídavné jméno „poletní“ je doloženo, naposled ve spojení „poletní déšť“ u Nora r. 1925.

Nahradit termín „podletí“ slovem „poletí“ by byla změna lehká, nenásilná, ale velmi užitečná. Doporučujeme ji proto přírodovědcům velmi upřímně.

Jíti do vsi = na návštěvu.

V poznámkách o dialektickém slovníčku V. Eliášové z Holicka (u Pardubic) poznamenává prof .V. Machek (LF. LXVII, 95), že zaznamenané tam rčení „přite k nám dousi“ ve významu „na návštěvu, na pobytí“ zná z rodného svého nářečí hořického a z Jaroměřska. — Doplňujeme Machkovu zprávu tím, že p. odb. učitel Jaroslav Jelínek zná „choditi do vsi“ ve významu „na návštěvu, na besedu“ z několika vesnic na sever od Pacova,

z Bratřic, Cetule a Velké Chyšky; dále tím, že i v slovinštině je „v vas iti", jíti na návštěvu, „vasovati", býti na návštěvě (Trautmann, Baltisch-slavisches Wörterbuch 363 podle Zubatého); a konečně prosbou k čtenářům, aby nám řekli, odkud ještě znají tento starobylý a zajímavý význam slova „ves".

Ke jménům ptáků (NŘ. XXIV, 201, 131).

Pan dr. Jiří Baum upozorňuje jako přírodopisec, že názvosloví Č. společnosti ornithologické, dnes pro naše přírodopisce závazné, dalo přednost jménu *rehek* před *čermáček* proto, že „čermáček" znamená někde červenku (Erithacus), jinde rehka (Phoenicurus).

Slovo *albatros* se vykládá (u Lokotsche, Gamillschega atp.) ze španělsko-portugalského „alcatraz", původně jména nádoby; jeho základem je arabské „al-kádús", džbán. Na ptáka se přeneslo toto jméno pro podobu zobáku. Změnu „alcatraz" v „albatros" vyložíme ovšem jen přikloněním k lat. „albus", bílý.

Eugen Knap:

Poznámky k Příručnímu slovníku jazyka českého.

Na rozdíl od Pravidel, která u podst. jména koště uvádějí dvojí skloňování, 2. p. koště (podle vzoru „moře") i koštěte (podle vzoru „kuře"), poznamenává PS. jen skloňování podle vzoru „kuře", 2. pád koštěte. Zato dialektické slovo téhož významu koštiště má v PS. obojí sklonění, 2. pád koštiště i koštištěte. Příd. jméno kostěný, „z kosti udělaný", má v PS. vesměs jen správné *s*; s nepůvodním *š* se vyskytuje v PS. jen familiární slovo koštěnky, „kostěné brýle", a PS. poznamenává, že se to slovo vyskytuje zřídka. Slova koštéř, 2. p. *-e,* „ochutnavač", koštéřský, koštéřství mají i tvary koštér, 2.p. *-a,* koštérský, koštérství. Dialektický tvar koštýř se vyskytuje jen ve významu „násoska na braní vína a pod. ze sudu". Sloveso kotáleti se, „kouleti se, váleti se", objevuje se v PS. i v tvarech kotaliti se, kotouleti se, kutáleti se, kutaliti se. Tvar kutaliti se je však řídký. Proti slovesu kutáleti s předmětem (něco, něčím) je tvar kotáleti (něčím, něco) také vzácný. Sloveso kotáceti se, „potáceti se", odvozené ze stejného základu, je už zastaralé. Z odvoze-

nin má *o* jen slovo k o t á l n i c e, „křivka kružná, cykloida“, a příd. jm. k o t o u l i v ý; ostatní odvozeniny, k u t á l i v ý, k u t á l i v ě, lidový výraz k u t á l k a, k u t á l n í k, „kolový mlýn při výrobě papíru“, k u t á l i š t ě, v železničním odborném názvosloví „kolej, po níž vozy sjíždějí vlastní vahou, neboli kolej svážná, rozjezdová“, mají vesměs tvary s *u*. Matematický odborný termín k o t a n g e n s má v 1. pádě i řidší tvar k o t a n g e n t a; 2.pád u obou tvarů zní -e n t y. O skloňování podst. jména k o t e l poznamenává PS., že novotvaré sklonění podle vzoru „meč“, 2. pád k o t l e, je běžnější než starší tvary podle vzoru „hrad“, gen. k o t l u; tím se poměr správnosti obou tvarů proti Pravidlům obrátil. Nově se zavádí psaní podst. jména k o t h u r n, „vysoká obuv antických herců“, s t h. Vedle podst. jm. rodu ženského k o t l e t a se řidčeji vyskytuje i tvar rodu mužského k o t l e t, 2. p. -u podle vzoru „hrad“; dvojí rod je také u zdrobnělin, k o t l e t k a i k o t l e t e k. Zastaralé je už slovo k o t e v, 2. p. k o t v e, poněkud zastaralé je i podst. jméno k o t v i c e proti běžnému tvaru k o t v a (= lodní kotva). Původní skloňování podst. jména k o u k o l, 2. p. k o u k o l e (podle vzoru „meč“) je podle PS. už řidší, převahy nabyl novotvar podle vzoru „hrad“, 2. pád k o u k o l u. U podst. jména k o u l e uvádí PS. jako správný, ale řídký 1. pád i tvar s krátkou slabikou kmenovou k u l e; v 7. pádě jednot. čísla a v 2., 3., 6., 7. pl. se vyskytují vedle sebe tvary se zkrácenou i nezkrácenou kmenovou samohláskou, k o u l í i k u l í, k o u l í m i k u l í m atd. Tvarů s o u se užívá především, znamená-li toto slovo geometrické těleso; ve významu „projektil do střelné zbraně“ se užívá tvarů obojích, s o u, i u; označuje-li se pomnožným podst. jménem k u l e jedna z barev v německých kartách, má to slovo jen tvar s *u*. Dvojí tvar týchž typů mají i slova k o u l i č k a vedle k u l i č k a, k o u l i t i vedle k u l i t i; tvary s o u jsou však řidší. Obojí tvary jsou stejně platné a časté u slov k o u l o v a t i vedle k u l o v a t i, k o u l o v i t ý vedle k u l o v i t ý, k o u l o v i t ě vedle k u l o v i t ě. V ostatních odvozeninách slova k o u l e se vyskytují v PS. už jen tvary s *u*. „Hráti v kuželky“ se vyjadřuje s pomocí slovesa *kouleti* vazbami k o u l e t i k u ž e l k y, řidčeji k o u l e t i v k u ž e l k y, často jen prostě k o u l e t i. Sloveso k o u p a t i (s e) má v přítomném čase dvojí časování, k o u p u i k o u p á m; přechodník přítomný a imperativ však má jen tvary podle vzoru „dělati“, k o u p a j e, k o u p e j. Odvozeniny z kmene toho slovesa vyjma podst. jm. k u p a d l o, řidší tvar vedle obyčejného k o u p a d l o, a k u p a l i š t ě (kte-

rého se užívá, jen mluvíme-li o koupalištích v Jugoslavii) vedle koupaliště, ne právě šťastné české napodobeniny uvedeného srbskocharvátského slova, mají tvary vesměs s ou.

Podstatné jméno kuřidlo, označující látku k vykuřování, kadidlo, nebo vykuřovací nádobu, kadidelnici, zaznamenává PS. i ve tvaru s dlouhou kmenovou samohláskou, kouřidlo; avšak oba tyto tvary, s *u* i s *ou*, označuje PS. za řídké. Podstatné jméno kusadlo, „kousací ústrojí některých živočichů", je třeba podle PS. považovati za běžný spisovný tvar; tvar kousadlo uvádí PS. bez dokladů s poznámkou, že se ho užívá zřídka, a odkazuje k tvaru kusadlo. U slovesa kousati dopouští PS. na rozdíl ód Pravidel užívati v 1. osobě jednotného a v 3. os. množného čísla přítomného času při časování podle vzoru „mazati" analogických tvarů koušu a koušou vedle původního kouši a kouší. Připouští ovšem také, jako už dovolovala i Pravidla, časování též podle vzoru „dělati", kousám, kousáš... kousají, přechodník přítomný kouše, -íc i kousaje, -íc; v rozkazovacím způsobu se však vyskytuje už jen novotvar kousej. Podst. jméno kousek má ve významu „malý kus, část" i v jiném, přeneseném významu v 2. pádě tvar kousku, ale užije-li se ho expresivně s významem „trocha, špetka", má i v 2. pádě tvar kouska, na př.: „Nemá kouska svědomí". Dvojí tvar má v 2. pádě jednot. čísla podst. jméno kout (2. pád kouta i koutu, ač tento je řidší) i jeho zdrobněliny koutek (2. pád koutku nebo koutka) a koutečky (2. pád koutečku nebo koutečka). Zdrobněliny podst. jména kovář, vyskytující se v dubletách, které se liší kvantitou, uvádí PS. bez zvláštní poznámky; mají tedy i v jazyce spisovném stejné právo slova kovářík i kovařík (tento tvar je znám zejména jako příjmení), kováříček i kovaříček. Pravidla dosud uváděla jen tvar kovářík. Sloveso kovíčeti, „vydávati zvuky jako noční ptáci", časuje se jako „trpěti", má tedy v 3. os. množ. č. tvar kovíčí; vedle toho se vyskytují s týmž významem i slovesa kovíkati, kuvíkati, která se ovšem časují podle vzoru „dělati". Z bohatého průmyslového názvosloví, vytvořeného za posledních osmdesát let z větší části uměle a neodborně, dostalo se do PS. hodně složených slov z oboru kovového průmyslu, z nichž některá odporují zákonům, podle kterých náš jazyk složeniny tvoří. Jsou to slova: kovodělník, kovodělnický, kovodělnictví, kovodělný, kovohutnictví, kovoobráběcí, kovoprůmysl, ojedinělé kovorobný, kovosoustružnictví, kovo-

tlačitel, kovotlačitelský, kovotlačitelství, kovozávod. Vedle složených výrazů kovolijec, kovolijecký, kovolijectví (jen ty uvádějí Pravidla) zaznamenává PS. se stejným významem i slova kovolitec, kovolitecký, kovolitectví. Cizí slovo coyot, „vlk stepní, prériový", píše se i koyot. Dvojích tvarů, lišících se kvantitou kmenové samohlásky, dovoluje užívati PS. nejen u slov kůzle a kozle, kůzlátko a kozlátko, což činí i Pravidla, nýbrž i u odvozenin kůzlečí a kozlečí. Tato dvě slova, o kterých poznamenávají Pravidla, že to jsou nespisovné odchylky místo správného tvaru kozlecí, uvádí PS. jako tvary jediné platné. O tvaru kůzlecí (s *c*) PS. poznamenává, že je zastaralý, při hesle kozlecí poukazuje jen na tvar kůzlecí. Rovněž při hesle kozlečina, které je uvedeno bez dokladů, odkazuje PS. na tvar kůzlečina (= kůže kůzlete). Rovněž z terminologie kožařského průmyslu se dostala do PS. některá složená slova, která jsou utvořena podle kmenoslovných zákonů našeho jazyka nesprávně: kožedělník, kožedělný. PS. připouští také odchylně tvořené lidové tvary odvozenin podstatného jména kožich (s *e* místo původního *i*), ovšem vedle tvarů správných, jmenovaných na prvém místě: kožišina i kožešina, kožišinka i kožešinka, kožišinný i kožešinný, kožišinový i kožešinový, kožišinožrout i kožešinožrout, kožišník i kožešník, kožišnice i kožešnice, kožišnický i kožešnický, kožišnictví i kožešnictví.

POSUDKY A ZPRÁVY.

Josef Dobrovský: Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819. Jako IX. svazek spisů a projevů Josefa Dobrovského vyšlo nákladem komise pro vydávání spisů Josefa Dobrovského při Královské české společnosti nauk r. 1940. V generální komisi nakladatelství Melantrich. Str. 992 za 150 K.

Dobrovského Ausführliches Lehrgebaüde der böhmischen Sprache zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntniss für Böhmen (Praha 1809) je významným mezníkem v dějinách české jazykovědy. Uzavírá dlouhou řadu mluvnic čes. jazyka, jež začíná už v době humanistické a v překvapujícím množství nových spisů a jejich vydání po-

kračuje v době protireformační. D. se hlásí svým dílem za jejich pokračovatele a pečlivě je s kritickými poznámkami vypočítává v úvodě k své mluvnici. Pro zajímavost je uvádíme: krátký spisek plzeňský z roku 1531, později několikrát otištěný, čes.-něm. rozhovory Ondřeje Klatovského z r. 1540 (pak 1567, 1578, 1603, 1614, 1641, 1642), čes. mluvnice Beneše Optáta a Petra Gzela (1533, 1588, 1643), mluvnice M. Benešovského (1577), čes. mluvnice Vavřince Benediktiho z Nudožer (1603), Grammatica bohemica jesuity Jana Drachovského (1644, vydaná 1660), Lima linguae Bohemicae Jiřího Konstance (1667), Žáček Matěje V. Šteyera (1668, 1730, 1781), Principia linguae bohemicae neznámého autora (1678, 1783), Čechořečnost Václava J. Rosy (1672), mluvnice Václava Jandyta (1704; 1715 vydána Kašparem Vusínem, dále ještě 1732, 1739, 1753), Böhmische Sprachkunst Jana Václava Pohla (1756, 1764, 1773, 1783), Handbuch für einen Lehrer der böhm. Literatur Maxm. Šimka (1785), Grammatica Slavo-Bohemica Pavla Doležala (1746), Böhm. Sprachlehre Frant. Jos. Tomsy (1782), Unterricht für die Zuhörer der Pastoraltheologie Aegida Chládka (1795), Kurzgefasste böhm. Sprachlehre K. I. Tháma (1787), Böhm. Grammatik zur Gebrauche der Deutschen téhož (1798) a konečně Grundsätze der böhm. Grammatik Fr. M. Pelcla (1795), při kterých měl už D. sám značný podíl. Jen známou mluvnici Blahoslavovu v tomto výčtu marně hledáme; D. ji znal jen ze zpráv o ní, objevena byla až v padesátých letech minulého století.

Dobrovského dílo uzavírá tuto dlouhou řadu a vyvrcholuje ji. Jak už jeho titul ukazuje, měl D. při psaní své mluvnice na mysli hlavně účely praktické, ale i tak je jeho mluvnice dílem vysoce vědeckým a je právem považována za základní dílo, z něhož vycházela moderní čes. jazykověda. Po desíti letech, r. 1819, ji D. vydává v novém vydání částečně přepracovaném, někde zkráceném, někde rozšířeném. V našem novém vydání jsou obě tyto verse otištěny vedle sebe, na jedné straně text z r. 1809, na druhé paralelně text z r. 1819. Tím si vysvětlíme značný rozsah tohoto vydání (766 str.), který byl ještě více rozšířen velmi podrobným rejstříkem všech slov (str. 767—981). Toto pietní vydání připravil k tisku prof. dr. M. Weingart. Korekturu díla však už neprovedl, protože předčasně zemřel; tu vykonal dr. St. Petíra. Ani chystanou předmluvu nenapsal. Tuto práci vzal na sebe prof. dr. E. Smetánka, ale nemaje přístupu k odborné literatuře, nemohl ji dokončiti včas. A tak vyšlo toto dílo zatím bez předmluvy. Je třeba toho litovati, neboť úkolem

této předmluvy zajisté bylo zhodnotiti význam Dobrovského pro naši jazykovědu a odborně posouditi cenu jeho mluvnice.

Probíráme-li se mluvnicí Dobrovského, poznáváme všude jeho velikého ducha. D. mluví tónem klidným, nepathetickým a místo dlouhých výkladů nechává raději hovořit četné příklady, které svědčí o tom, jak podrobně čes. jazyk prostudoval. Nevtíravá jistota klidných slov už předem vzbuzuje ve čtenáři dojem jistoty, jak je vidět hned v úvodě, kde D. vykládá důvody své reformy pravopisu. Nejvíce pozornosti věnoval nauce o tvoření slov (str. 68—453 nového vydání) a tvarosloví (454—621). Hláskosloví probral velmi stručně, jen jako praktické uvedení do jazyka (42—66). I skladba je poměrně stručná (622—761).

Není náhoda, že právě nauka o tvoření slov a tvarosloví nejvíce Dobrovského zaujala. Nauka o tvoření slov, postavená na spolehlivý základ skutečně živého jazyka, měla učiniti přítrž nežádoucímu a mnohdy nesmyslnému novotaření, jímž před lety neblaze proslula zejména mluvnice Pohlova. V tvarosloví pak vyvrcholuje D. snahy svých předchůdců, zvládnout tvarové bohatství češtiny co nejvhodnějším přehledem skloňovacích a časovacích typů. Za základ bere jazyk bible Kralické a spisovatelů humanistických. Z autorů pozdějších a současných vybírá zřejmě velmi opatrně, ba ani Komenského nepřijímá už vždy bez kritiky.

Část kmenoslovná je dnes již zřejmě zastaralejší než část tvaroslovná. Vypočítávání možných kořenů kombinací hlásek, nejprve dvou ve slabice otevřené (na př. ni ny ně ne na no nu), pak dvou neb tří ve slabice zavřené (na př. or výr nor děr zár žer hor) atd. pokládá se dnes už za bezvýznamné. Nevýhodu toho poznal ostatně D. sám; v 2. vyd. od tohoto výčtu upouští a spokojuje se jen četnými příklady. Podobně dělí i přípony; vyjmenovává je podle charakteristické hlásky, a tak se dostanou k sobě občas přípony původem i významem značně rozdílné. Mezi příponami uvádí i zakončení slov cizího původu, což bychom dnes nedělali (na př. mluví o zakončení *z* u slov *vítěz, kněz,* o zakončení *ř* u slova *talíř*). Někdy z toho vyplývá poněkud nepřesná stylisace, na př. slova *housle, jesle* jsou uvedena pod zakončením *-le,* ač ve skutečnosti je tu přípona *-sle.* Že některé etymologie zastaraly (na př. slovo *nať* vykládá D. z na-ť, *cit* z *či-t, sr. *čiti*), je osudem všech spisů, které třeba jen trochu zasahují do choulostivé oblasti etymologie. Mnohem více je etymologií, které se dodnes uvádějí, na př. *státi - stůl, mříti - mrcha, laň - lanýž, rub - rubáš, luk - loukoť, tvar - tva-*

roh a p. Vznik slova v pravém slova smyslu D. nevykládá, ani se nezabývá poměrem kořene a kmene, způsobem kombinování přípon, ani významovými kategoriemi slov, vznikajícími stejným typem tvoření. Ale toto konstatování nelze vykládati jako výtku Dobrovskému, neboť důkladně zpracované nauky o tvoření slov v češtině nemáme dosud, ačkoliv podmínky práce jsou dnes nepoměrně příznivější. Historická zásluha tohoto oddílu mluvnice Dobrovského je nesporná: prakticky na přečetných příkladech D. ukázal, jak se v češtině slova správně tvoří, a zabránil do budoucnosti mnoha možným výstřelkům. Stručně, ale velmi bystře se vypořádává se slovy složenými a správně ukazuje, že čeština proti němčině dává přednost buď slovům jednoduchým (sr. *dennice* a něm. Morgenstern), nebo souslovím (*domácí pán* — Hausherr, *hra v karty* — Kartenspiel).

Partie o tvoření sloves je svým rázem spíše tvaroslovná než čistě slovotvorná. Nacházíme zde dělení sloves na 6 tříd, známé pod jménem dělení Dobrovského (bylo však známo už před Dobrovským); doprovázeno je velmi četnými příklady. Toto dělení však D. bere spíše za princip slovotvorný. V časování je mu základním dělidlem kmen présentní; kmen infinitivní je mu jen pomůckou k dalšímu dělení a k pochopení tvarů infinitivních. Uvádí celkem sedm typů časování: 1. *-u (vezu,* ale i *beru),* 2. *-ji (piji,* ale i *maži* a *miluji),* 3. *-nu (hnu,* ale i *dmu, tnu),* 4. *-ím -ěti (hledím),* 5. *-ím, -iti (honím),* 6. *-ám (volám),* 7. *-ím -ejí -ěti (sháním).*

Jako bystrého pozorovatele jazyka zajímá Dobrovského vid českého slovesa. Probírá jej sice v oddíle o tvoření slov, ale všímá si hlavně jeho důsledků tvaroslovných. Proto ukazuje vzájemný vztah jednotlivých vidů především na futuru a jeho tvoření (srovnává na př. *kynu - pokynu, chodím - půjdu, budu prospívati - prospěji* atd.); ale téměř vůbec si jich nevšímá u času minulého. Liší se tedy ještě dosti značně od dnešního přehlednějšího způsobu, kterým se slovesný vid vykládá. U pasiva vykládá D. pěkně o české zálibě v rodě činném a zvratném. Slovesům zvratným věnuje velmi mnoho místa.

Předložky třídí zase stejným způsobem jako kořeny substantiv, t. j. uvádí všechny možné kombinace hlásek, a v příkladech pak vypočítává předložky skutečně existující. Spojky prostě vyjmenovává a jejich význam ukazuje na četných příkladech.

Jak vidíme, oddíl o tvoření slov se Dobrovskému rozrostl do značných rozměrů nejen proto, že mu věnuje mnoho pozor-

nosti, nýbrž že do něho zařazuje mnohé jevy, které dnes řadíme do tvarosloví a do skladby.

Kdežto v nauce o tvoření slov se pojetí Dobrovského leckde dosti značně liší od pojetí moderního, je v tvarosloví dnešní vědě velmi blízké. Už rozvržení vzorů se jen málo liší od nynějšího. D. má tyto deklinace: I. holub dub, II. hráč meč, III. kost, IV. ryba, V. země lázeň, VI. pole, VII. kotě, VIII. slovo, IX. znamení. Pod vzor *pole* řadí i neživotné kmeny *-nt* (poupě, doupě), ke *znamení* pak i maskulina a feminina na *-í* (sudí, rolí). Ke všem vzorům má četné poznámky, téměř totožné s poznámkami mluvnic moderních, takže by bylo možné — jen po drobných úpravách — tohoto oddílu užívati bez obtíží ještě dnes, po 130 letech! Je přirozené, že se občas mihnou tvary dnes už naprosto zastaralé, na př. nom. pl. *hrnci, javoři, potoci.* Za nespisovné se už pokládají nom. pl. na *-í*, které D. uvádí (mniší, hoší, čertí, zlodějí). Konc. *-ové* není u Dobrovského ještě omezeno na jméno osobní jako dnes (sr. slonové, oslové). Pokleslému usu své doby činí D. ústupek, když bez poznámky uvádí, že současní autoři užívají tvarů *zubami, vlasami,* chtějí-li zřetelněji vyznačit instrumentál. Mrtvé jsou už dnes tvary *na dště* (na desce), *v Lipště, vojště.* Správně D. ukazuje, že někdy nominativ zastupuje vokativ (holka, kmotra, Anna!); říká, že je to „bloss des Wohlklangs wegen“, ale termín Wohlklang (pod. i Wohllaut) nesmíme tu vykládat jako fonetický libozvuk, nýbrž jako shodu s obecným usem. D. uvádí jako spisovné i tvary *hražen, vozen, pracech;* spisovné normě se časem přec jen podařilo tyto tvary zatlačit mezi nespisovné. Velmi kolísavý byl v době Dobrovského lokál pl.; svědčí o tom mnohé tvary, jež D. uvádí: *zubích* (vedle *zubech*), *štítích* (vedle *štítech*), *křídlích křídlech křídlách, střevách, veslách, jezerách jezeřích, kamnech kamnách, prknech prknách, ramenách, tělích.* Zde se zřejmě mísil usus starý, bratrský, s usem současným. Mnohde ještě ani dnes není toto kolísání úplně zastaveno.

Výklad pohybného *e* ovšem nemá u D. ještě pevného základu ve znalosti jerového zákona. D. prostě vyjmenovává případy, kde *e* mizí (lev, lva, sen snu a p.) a kde trvá (popelu, pečeti, peci.) Neopomíjí ani *e* vkladné (na př. her) a uvádí příklady, kde se *e nevkládá* (křivd, poct, vražd, ale i palm, modl). U číslovek nás zaujme poznámka, že *tři, čtyři* je pro všechny tři rody, ale *čtyry* je prý jen pro fem. a neutrum; dnes toto rozlišení neuznáváme, nebylo ani ve starším jazyce. Mužské tvary *dvá, tří, čtyří,* jež D. uvádí, se ve starším jazyce objevovaly; dnes zaznívají občas jen v lidové výslovnosti. U zájmen D. podotýká,

že pečlivější autoři neužívají tvaru *si*, nýbrž *sobě;* jeví se v tom zase vliv staršího jazyka. Jako ústupek méně dbalému usu uvádí D. vedle tvarů *jich jim jimi* i tvary *jích jím jími*. Zato u zájmena *můj* zaznamenává D. delší tvar jen v nom. pl. *moji*. Zřejmě jsou tyto delší tvary na postupu, novější norma je dovoluje v nom. a v ak. a v méně pečlivém usu se objevují i v dalších pádech.

Z tvarů sloves je vidět stále ještě značné kolísání u přechodníků; obráží se v tom vliv staršího jazyka. Vedle *jsouc, pravíc* uvádí D. i starší tvary *jsuci, pravěci*. Tvary jako *milujic* píše D. s krátkým *i*. Podotýká, že někteří spisovatelé užívají tvaru fem. i pro rod mužský, kde tvar mužský zní stejně jako 3. os. sg. (tedy na př. *opášic* místo *opáše*). Podle usu staršího se střední rod u D. rovná nejen rodu ženskému, nýbrž i mužskému (tedy *voláno jsouc* i *voláno jsa*). D. připomíná i tvar *volán buda*, dnes vůbec neobvyklý. Proti samostatnému *jsem, jsi, jest, jsme*... píše D. u perfekta — opět podle staršího zvyku — *byl sem, byl si, byli sme*... Překvapí nás poznámka: „Der männliche Ausgang li im Plural wird nicht nur mit belebten, sondern auch mit unbelebten Subjekten verbunden: počali mu wlasy odrostati.“

Ze skladby uvádí D. mnoho bystrých pozorování, avšak většinou bez výkladu; četné příklady jej zpravidla plně nahrazují. V nauce o shodě překvapí dnešního čtenáře spojení *jiné města*. O spojení *jiná města* praví, že „nur in der höhern Schreibart noch üblich sind“. V této věci jsme se, jak je dnes vidět, přidrželi „vyššího“ stylu staršího. Je zajímavé, že D. rozlišuje tázací zájmena a příslovce *který, kde, kam, kudy* (kde pak stál?) od vztažných *kterýž, kdež, kamž, kudyž* (Tu, kdež sem gá prwé stál). Velmi pěkně vykládá D. o záporu a o pořádku enklitik.

Čtení Dobrovského gramatiky je velmi poučné. Ukazuje nám, jakého daru se dostalo našemu národu v bystrém a kritickém duchu Dobrovského. Byl vskutku ideálním zákonodárcem nové češtiny a dovedl si získat respekt a uznání spisovatelů, bez něhož není pravé normy. Krom toho se zájmem sledujeme vývoj, kterým čeština za oněch 130 let prošla. Pozorujeme, kterých archaismů se vzdala a kde dovedla vítězně odolávat náporům pokaženého usu. Někde, jak jsme viděli, dokonce překonala i očekávání samého Dobrovského. Musíme se při tom obdivovat, že v době usu tak rozkolísaného a namnoze i pokaženého dovedl D. stanovit zákony jazyka tak mistrně, že ani nepřerušil bo-

hatou tradici doby humanistické a bratrské, ani nesvázal jazyk předpisy neživotnými. To dokáže jen veliký znalec jazyka.

J. V. Bečka.

Poradní sbor pro otázky reklamní (PSR.) při Ústavu lidské práce v Praze oznamuje v svém čtvrtém oběžníku, že se rozhodl hájiti všude stanovisko, aby se při provádění náboru užívalo výhradně správného jazyka. Odborný jazyk náborový je podřízen pravidlům a zásadám jazyka spisovného; z jazyka lidového může čerpat jen opatrně a s náležitou rozvahou. Avšak nesmí se znešvařovat jazykem vulgárním, periferním, argotem a slangem, a to ani tehdy, když by se užitím takových výrazů v některých případech snad zvýšil úspěch náboru. I když někteří reklamní odborníci zastávají v této věci názor odlišný, PSR. s tím souhlasit nemůže. — V témž oběžníku PSR. oznamuje, že bude podle potřeby konat s jazykovými odborníky porady o otázkách týkajících se správného jazyka při všech náborových podnicích. — Čteme zde také stručnou poznámku o slově *nábor,* které se nově zavádí do odborného názvosloví. Není to, jak se mylně vykládalo v jedněch novinách, zbytečný překlad slova *reklama* nebo *propagace,* nýbrž výraz pro nový, nadřaděný pojem (něm. Werbung).

DROBNOSTI.

BABÍ HNĚV (O. S.). Proč se prý tento název rostliny *jehlice obecné* nepíše dohromady jako jiné takové názvy složené, na př. mateřídouška, zeměžluč, zemědým, devětsil, sedmikrása a p.? — Jméno *babí hněv* nelze psát dohromady, neboť v něm docela zřetelně rozlišujeme dvě oddělená slova (srov. v jiných pádech: babího hněvu, babím hněvem atd., nikoli „babíhněvu“ a p.). Takových názvů má naše názvosloví, zvláště lidové, velmi mnoho, na př. babí trn (kustovnice), babí zub (podbílek nebo řeřicha cibulkatá), babí květ alpský, čapí nos, čapí nůsek, kozí brada, kozí list (zimolez), kozí pysk (tetlucha obecná), kozí dříst (podsněžník bílý), hadí kořen, vlčí mák, vlčí bob, pastuší tobolka, vraní oko atd. Jméno *mateřídouška* píšeme jako jedno slovo, protože si už zpravidla nejsme vědomi samostatného významu jeho dvou článků. Názvy jako zeměžluč, zemědým, devětsil a p. jsou pak docela běžné složeniny (spřežky) jako na př. slova bohumilý, trestuhodný, ziskuchtivý, jedenadvacet a p., a proto se píší dohromady. Za takové složeniny však nepokládáme jména koniklec a petržel, která tazatel také uvádí mezi svými příklady; jméno koniklec vzniklo hláskovou změnou (asimilací) nebo lidovou etymologií z původ. poniklec, a to má základ v starém slovese poniknúti (skloniti hlavu); jméno petržel je česká hlásková obměna cizího názvu petroselinon, něm. Petersilie.

CENY SE ROZUMĚJÍ V KORUNÁCH. Tento nápis, s kterým se setkávají naše zraky při pohledu téměř do každé výkladní skříně v pražských obchodech, ukázal zas jednou zřetelně, jak jsou naši obchodníci (či snad spíše naše tiskárny?) stále ještě na štíru se správným českým jazykem. Jen ve vzácnějších výjimkách totiž shledáme, že se původci toho nápisu podařilo sestaviti těch prostých pět slov v náležitém pořádku a bez hrubé jazykové chyby. Zpravidla čteme „Ceny rozumějí se v korunách", s nesprávným pořádkem slov, nebo „Ceny se rozumí v korunách", s hrubou tvaroslovnou chybou v slovese *rozuměti,* anebo dokonce s oběma těmi chybami „Ceny rozumí se v korunách". Vystavit ve výkladní skříni hrubě vadné zboží by se obchodník neodvážil; vystavit nápis hrubě vadný po jazykové stránce se však neostýchá, neboť to patrně nikoho nebolí a nikdo z toho nemá hmotnou škodu. Chudák náš jazyk mateřský!

Vazba sama *ceny se rozumějí v korunách* se smyslem „ceny jsou myšleny, míněny v korunách" není nesprávná, třebas se k ní nenajde mnoho obdob. Slovesa *rozuměti* je v ní užito v podobném významu jako ve spojeních *tím se rozumí, že*... (t. j. tím se myslí, míní), *co tím slovem rozumíte?* a p. Stejně by ovšem stačilo, kdyby se napsalo stručněji „Ceny v korunách".

MAGLAJ (XXIV, 186). Jméno to se nezapsalo tak krvavě v paměť nás současníků pro nějakou porážku rakousko-uherské armády, jaké, pokud vím, v té válce vůbec nebylo, nýbrž po hrozné episodě na samém začátku, která bleskem posvítila na ráz té „pokojné okupace". Nejen hr. Andrássy byl přesvědčen, že by na ni stačila jedna setnina s vojenskou hudbou, také sám velitel Philippovich pravil v provolání k vojsku, které patrně ani Conrad von Hötzendorf ani Boroević necitují: „Nepovedu vás k bojům a vítězstvím, nýbrž k strádání a námahám" („Entbehrungen und Strapazen"), a s touto představou si asi vyjelo těch cedmdesát nebo osmdesát husarů, kteří byli u Maglaje přepadeni a masakrováni. Dojem byl ve shodě s tou žalostnou událostí a jméno onoho osudného místa se stalo nezapomenutelným. *A. Kraus.*

NA OKRAJ (XXIV, 166 n.). K článku J. Brambory o tomto výrazu poznamenávám, že jsem slov „na okraj" užil v článku „Poznámky na okraj brožurky ministra dr. inž. Kovaříka ‚O hospodárnosti ve státní správě' ", vyšlém 15. X. 1921 v Nové práci. Články F. X. Šaldy z doby před tím jsem nečetl. Domnívám se proto, že byl tento výraz již počátkem let dvacátých běžný. Nevylučuji ovšem možnost, že jsem tehdy bez vnějšího popudu sám přeložil výraz *in margine,* který se mi do názvu onoho článku nehodil. *Prof. JUDr. Ing. Karel Křivanec.*

Odpovědný redaktor prof. dr. Jiří Haller. — Tiskly Graf. závody Pour a spol. v Praze I., Waldhauserova 17.